

De neutrale overheid – ‘and never the twain shall meet’?

Een voortgezette discussie

Wibren van der Burg

In het najaar van 2010 publiceerde ik in *Filosofie & Praktijk* een artikel getiteld “De neutrale overheid: abstracte filosofie versus staatsrechtelijke praktijk”. Daarop werd in dit blad gereageerd door Cees Maris en Tim Wolff (2011) en door Patrick Loobuyck en Leni Franken (2011). Beide artikelen beogen mijn artikel te bekritisieren, maar geven mijn visie zodanig onjuist weer, dat het helaas een schijn debat is.

Eerst iets over de achtergrond van mijn eerdere artikel.¹ Sinds mijn proefschrift in 1991 is het thema van de neutraliteit van de staat een onderwerp waarover ik met tussenpozen publiceer, ook samen met anderen. In elk van die publicaties heb ik verdedigd dat neutraliteit een waardevol kenmerk is van de liberale of vrijzinnige staat. Verder betoogde ik dat neutraliteit anders moet worden geïnterpreteerd dan in de door Rawls, Nozick en Raz gedomineerde Angelsaksische traditie. In mijn proefschrift was mijn analyse nog overwegend Dworkiniaans van karakter, d.w.z. neutraliteit als beginsel dat direct voortvloeit uit de fundamentele democratiernorm van gelijke (aandacht,) zorg en respect; sinds 2005, in het bijzonder in mijn Rotterdamse oratie, heb ik echter gepleit voor een meer contextualistische en pluralistische rechtvaardiging.

Recent heb ik in een aantal publicaties mijn gedachten over neutraliteit geleidelijk verder ontwikkeld. In Van der Burg 2007 introduceerde ik een onderscheid in drie vormen van neutraliteit: inclusieve, exclusieve en compenserende.² Dit onderscheid is sindsdien in verschillende beleidsdocumenten overgenomen.³ Mijn bijdrage in de feestbundel voor Arend Soeteman (2009b) analyseerde hoe neutraliteit sinds de jaren zestig van de vorige eeuw een rol

1 Met excuses aan de lezers voor het veelvuldig verwijzen naar eigen werk; nu de inhoud van mijn opvattingen ter discussie staat in beide reacties is dat helaas onvermijdelijk. Uitgebreidere inhoudelijke verwijzingen naar de literatuur over neutraliteit en mijn eigen positiebepaling daartegenover zijn te vinden in Van der Burg 2009a en Pierik & Van der Burg (forthcoming).

2 Van der Burg 2007; in Van der Burg 2005 had ik al het begrip inclusieve neutraliteit geïntroduceerd. Overigens ben ik later door discussies met Roland Pierik ervan overtuigd dat we beter twee hoofdvormen kunnen onderscheiden, inclusieve en exclusieve neutraliteit, waarbij compenserende en proportionele neutraliteit twee varianten van inclusieve neutraliteit zijn. Vgl. Pierik & Van der Burg 2011; Pierik & Van der Burg (forthcoming).

3 Bijvoorbeeld door het Amsterdamse college van B & W in zijn *Notitie Scheiding Kerk en Staat* uit 2008 en in de VNG-nota *Tweeluik religie en publiek domein. Handvatten voor gemeenten* uit 2009.

speelde in het verzet tegen paternalisme, juridisch moralisme en in een consequenter doorvoeren van de scheiding van kerk en staat, terwijl het in het huidige debat over de multiculturele samenleving een andere, meer ambivalente rol speelt. In mijn Rotterdamse oratie (2009a) ontwikkelde ik vervolgens een samenhangende eigen theorie over neutraliteit en paste deze toe op concrete thema's.

Het bekritiseerde artikel in *Filosofie & Praktijk* had een specifieke invalshoek. Al twintig jaar merk ik dat meer Rawlsiaans geïnspireerde filosofen en ik vaak vruchteloos langs elkaar heen praten. De kritiek op mijn visie is doorgaans dat ik Rawls en andere autoriteiten niet goed begrepen heb en dat als ik dat wel zou doen, ik zou inzien dat mijn opvattingen onhoudbaar zijn. Maar dat is het punt natuurlijk niet. Ik heb Rawls uitgebreid bestudeerd, jarenlang lesgegeven over zijn werk en erover gepubliceerd, maar ik ben nu eenmaal niet overtuigd door sommige onderdelen van zijn theorie. Het lukte mij echter zelden om mijn visie aan Rawlsiaanse filosofen over te brengen – laat staan hen te overtuigen. We leken gedoemd elkaar niet te begrijpen. Tot ik me realiseerde wat een belangrijke oorzaak hiervan was. Neutraliteit is voor mij als jurist ook een staatsrechtelijk begrip. Het Nederlandse staatsrecht kent echter een andere invulling van neutraliteit dan de Angelsaksische filosofische literatuur. Het artikel probeerde deze verschillen in invulling in kaart te brengen. Gezien de twee reacties is deze poging niet helemaal geslaagd. Beide artikelen bevatten onherkenbare karikaturen van mijn opvattingen en schijnaanvallen op een stroman die slechts vagelijk gelijkenis met mij heeft. Het mij bekende patroon herhaalt zich: de opvattingen van Maris en Wolff resp. van Rawls worden nog een keer geduldig uitgelegd in de hoop dat de leerling nu eindelijk eens de fouten snapt.

Misschien heb ik me op sommige punten niet helder genoeg uitgedrukt en daardoor aanleiding gegeven tot misverstanden. Maar de karikaturen zijn dermate extreem dat er meer aan de hand moet zijn dan alleen wat ongelukkige formuleringen van mijn kant en wat slordige interpretaties van de kant van de critici. In het huidige artikel⁴ wil ik proberen te achterhalen wat dat meer fundamentele onvermogen om elkaar te begrijpen precies kan verklaren.

Ik begin met eerst kort de inhoud van mijn eerdere artikel weer te geven en ga daarna in op de onjuiste weergaven van mijn opvattingen in beide reacties. Daarna probeer ik vanuit een meta-perspectief te verklaren waarom zoveel auteurs uit de Rawlsiaanse traditie maar niet erin slagen om mijn positie te begrijpen, c.q. waarom het mij niet lukt om mijn positie in voor Rawlsianen verstaanbare analyses te presenteren. De theorie van Schön en Rein (1994)

4 Het onderzoek voor dit artikel is mede gefinancierd door NWO in het kader van het project ‘Herijking van politieke filosofie en recht: recht doen aan dynamiek en hybride identiteiten’. Mijn dank gaat uit naar Wouter de Been, Mireille Hildebrandt en Roland Pierik voor commentaar bij een eerdere versie van dit artikel.

over *framing* biedt hiervoor een bruikbaar kader: we zijn gevangen in verschillende *frames*.

Een ideaaltypische analyse

Het doel van mijn artikel was tweeledig. Het eerste (en voor mij belangrijkste) doel was de verschillen te verhelderen tussen enerzijds de Nederlandse staatsrechtelijke praktijk en de juridische doctrine rond neutraliteit en anderzijds wat ik (misschien te algemeen) aanduidde als de Angelsaksische politieke filosofie, waarbij ik me vooral richtte op John Rawls en op Cees Maris en Tim Wolff. Het tweede doel was om richtingen aan te geven om tot verantwoorde keuzes te komen rond elk van de verschilpunten. Daarbij formuleerde ik een aantal knelpunten waar ik zelf nog niet uit was.

Ik wil me hier vooral richten op het eerste doel: een verheldering van de verschillen. Ik onderscheidde twee posities, die van het Nederlandse staatsrecht en die van de Angelsaksische filosofische traditie. Een complicatie van een vergelijking tussen een zo vage en impliciete staatsrechtelijke praktijk en doctrine enerzijds en een zo brede filosofische stroming anderzijds is dat er binnen beide tal van variaties bestaan en dat als je niet bereid bent te versimpelen, de lezer door de bomen het bos niet meer ziet. Daarom koos ik voor een ideaaltypische analyse aan de hand van zeven kenmerken. Voor elk van die kenmerken geldt dat er auteurs of praktijken zijn die niet helemaal in het kader passen. Dat geldt zelfs voor John Rawls, vooral waar het gaat om de latere toevoeging in zijn theorie van de zogenaamde 'proviso'. Wanneer Loobuyck en Franke het doel van hun artikel formuleren als het verduidelijken dat de tegenstelling minder sterk is dan gesuggereerd (2011, 69), dan is dat dus een schot voor open doel. Dat is namelijk altijd zo bij een ideaaltypische analyse.

Toch denk ik dat een ideaaltypische analyse verhelderend kan werken. Mijn uiteindelijke doel is om een filosofisch houdbare en voor de Nederlandse praktijk bruikbare theorie over neutraliteit te construeren. Dan kan een zinvolle eerste stap zijn om het speelveld te bepalen en de verschillende opties helder te krijgen. Daartoe is een ideaaltypische analyse bij uitstek geschikt. Maar belangrijker is dat het niet om zeven losse kenmerken gaat; er zit er een zekere samenhang tussen. Het filosofische argument om neutraliteit te beperken tot grondenneutraliteit hangt samen met de keuze voor een ideaaltheoretische benadering waarbij neutraliteit een fundamenteel uitgangspunt is. Omgekeerd is wanneer men neutraliteit als een intermediair staatsrechtelijk ideaal beschouwt beperking tot grondenneutraliteit minder nodig. Er zijn geen logisch dwingende verbindingen tussen de verschillende kenmerken, maar ze ondersteunen elkaar wel; de keuze voor het ene kenmerk maakt de keuze voor een ander kenmerk plausibeler. Ik ga daar in de tweede helft van dit artikel verder op in.

De ideaaltypen die ik onderscheidde, karakteriseerde ik aan de hand van zeven kenmerken:

ANGELSAKSISCHE, RAWLSIAANSE ⁵ ABSTRACTE FILOSOFIE	NEDERLANDSE STAATS- RECHTELIJKE PRAKTIJK EN DOCTRINE
<i>A. Verschillen in inhoud van het begrip</i>	
1. Uitsluiting van idealen en levensbeschouwelijke visies uit het publieke domein en de besluitvorming	Insluiting (proportionele insluiting en compensatie) van idealen en levensbeschouwelijke visies in het publieke domein en de besluitvorming
2. Grondenneutraliteit	Gecombineerde effecten- en input-(met inbegrip van gronden)neutraliteit
3. Gericht op individuen	Gericht op (georganiseerde) groepen
4. Hands off neutraliteit	Actieve neutraliteit
<i>B. Verschillen in rechtvaardiging van het begrip</i>	
5. Ideaaltheoretisch	Contextualistisch, pluralistisch, pragmatisch
6. Expliciet scherp geformuleerd beginsel	Intermediair, impliciet en meerduidig ideaal
7. Tweede orde moraal	Tweede fase compromis

Voor de toelichting verwijs ik graag naar het oorspronkelijke artikel. Aan de hand van deze zeven punten kunnen we de kritiek van beide artikelen eenvoudig structureren. Maris & Wolffs hoofdkritiek is dat 1. mijn argumenten om exclusieve neutraliteit te verwerpen niet overtuigen. Daarnaast stellen ze dat

5 Met 'Rawlsiaans' verwijs ik hier niet alleen naar Rawls en zijn volgelingen, maar naar de ideaaltypische positie rond neutraliteit zoals die in grote lijnen bij een diverse groep auteurs als Rawls, Nozick en Audi naar voren komt.

ik 3. ten onrechte groepen essentialiseer, en dat mijn 5. contextualistische benadering leidt tot een 6. vaag en meerduldig en daardoor onhanteerbaar normatief kader; deze kritiek bespreek ik in de volgende paragraaf. Ten aanzien van 1. is de kritiek volstrekt misplaatst. Ik gaf in minder dan 150 woorden een opsomming van drie argumenten om in het algemeen de voorkeur te geven (dus zeker niet altijd!) aan inclusieve neutraliteit, met een expliciete verwijzing naar mijn oratie voor een verdere uitwerking (van der Burg 2010, noot 18). Dan mag je toch verwachten dat critici die oratie erbij betrekken voor ze stellen dat de argumenten niet overtuigen (en dat vervolgens 13 pagina's lang toelichten met verwijzingen naar maar liefst 14 publicaties van eigen hand). Maar dat laten de beide auteurs na.⁶ Dit is dus geen serieuze poging om een wetenschappelijk debat aan te gaan.

Loobuyck en Franke betogen dat ik Rawls geen recht doe omdat hij ook enige ruimte laat voor 1. insluiting van levensbeschouwelijke visies in het publieke debat, 4. actieve neutraliteit (overigens naar zij toegeven "met enige creativiteit", Loobuyck & Franke 2011, 78), en 5. variatie in contexten. Elk van de drie punten geef ik graag toe (het eerste punt heb ik in mijn artikel zelfs expliciet verwoord, Van der Burg 2010, 8). Maar daarbij passen m.i. drie kanttekeningen. Ten eerste dat Rawls wel enige ruimte laat voor nuances, maar zeker niet zover gaat dat hij een volledig contextualistische en pluralistische rechtvaardiging biedt, dat hij onverkort ook voor een actieve staatsinterventie pleit ter garantie van neutraliteit, of dat hij insluiting van levensbeschouwelijke argumenten in de besluitvorming zelf accepteert. Het blijven beperkte correcties. Ten tweede dat die afwijkingen mijns inziens, naarmate ze substantiëler zijn, eigenlijk minder goed passen binnen een Rawlsiaans frame; dat zal ik hieronder nog toelichten. En ten derde dat ik een ideaaltypische schets gaf en geen Rawls-kritiek.

Maris & Wolff

Het artikel van Maris en Wolff staat zo vol verdraaiingen van mijn opvattingen en schijngevechten, dat het onbegonnen werk is deze op alle punten recht te zetten.⁷ Soms als ik iets meen te herkennen van mijn ideeën blijkt het zelfs te gaan om argumenten die tégen mijn opvattingen worden gebruikt in plaats van ter ondersteuning. Het meest absurde is het slot waar de beide auteurs pleiten

6 Omdat verheldering het hoofddoel van het artikel was, was de argumentatie voor de gemaakte keuzes bewust vrij summier; ook in dit artikel geef ik slechts een minimale normatieve argumentatie voor mijn keuzes en verwijs voor uitgebreidere argumenten naar mijn andere publicaties.

7 Het bevat overigens ook merkwaardige persoonlijke insinuaties. Zo word ik geplaatst in het kamp van de traditionalisten en provincialen die teruggrijpen op vertrouwde nationale tradities (overigens een interessante interne tegenspraak) en zou ik een "nationaal alternatief" voorstaan. Het was een curieuze ervaring om dat verwijt te lezen tijdens mijn sabbatical in Canada, waar een vergelijkbare juridische doctrine over neutraliteit geldt als in Nederland.

voor een eigen alternatief, een meer systematische principiële doordenking, en dan tot vier stappen komen (Maris & Wolff 2011, 85). Drie van de vier stappen vormen ongeveer de kern van mijn eigen proefschrift en zou ik ook na twintig jaar, met uitzondering van één zin uit hun toelichting die verwijst naar het politiek liberalisme, onverkort voor mijn rekening kunnen nemen.⁸

Hoe kan het dat ze mij zo fundamenteel onjuist interpreteren? Natuurlijk had het geholpen als ze de moeite hadden genomen om mijn werk serieus te bestuderen. Maar er is daarnaast iets anders aan de hand: ze zijn gevangen in een frame dat het hen onmogelijk maakt mij te begrijpen. Ik belicht daaruit nu alvast drie punten. Aan de hand daarvan kan ik meteen enkele onjuiste weergaves van mijn opvattingen rechtzetten.

Ten eerste wordt neutraliteit door hen, ook wanneer ze mijn opvattingen weergeven, impliciet altijd als fundamentele norm gezien. In het politiek liberalisme is het een abstracte, zeer fundamentele norm, die via deductieve redeneringen mede ten grondslag ligt aan allerlei meer concrete uitgangspunten zoals democratie en grondrechten. In het Nederlandse staatsrecht, en ook in mijn opvattingen, gaat het echter om een intermediair, impliciet en meerduldig ideaal. Het is een invulling van democratie en rechtsstaat, niet de grondslag, en het is ondergeschikt aan de grondrechten. Waarborgen tegen niet-liberaal en niet-democratisch beleid worden in het politiek liberalisme doorgaans mede gefundeerd in het neutraliteitsbeginsel, maar in mijn opvattingen primair in de democratische rechtsstaat en de grondrechten en hoogstens aanvullend in het neutraliteitsideaal (dat immers ook juridisch beperkt gezag heeft, omdat het niet gecodificeerd is in grondrechten). Voor veel kwesties rond culturele en religieuze diversiteit is neutraliteit daarom doorgaans van ondergeschikt belang, en zeker niet een centraal uitgangspunt.

Als je neutraliteit zoals Rawls en Maris & Wolff als fundamenteel strikt beginsel ziet, zijn mijn opvattingen vaag en onbruikbaar, want ze bieden onvoldoende houvast en zeker onvoldoende bescherming tegen misbruik van meerderheden. Maar als je neutraliteit, zoals ik, als intermediair en ondergeschikt ideaal ziet, is die vaagheid en meerduidigheid geen wezenlijk bezwaar, en kan de bescherming tegen machtsmisbruik gevonden worden in grondrechten en andere waarborgen van de democratische rechtsstaat. De vreemde suggestie dat uit mijn opvatting zou volgen dat de Koran zou moeten worden gedoogd mits de meest extreme pagina's eruit zijn gescheurd (Maris & Wolff 2011, 74), is alleen te begrijpen wanneer men neutraliteit als fundamentele norm voor

8 In mijn proefschrift uit 1991 liet ik zien dat breed gedeelde opvattingen over democratie het beste begrepen kunnen worden als we ervan uitgaan dat het ideaal van gelijke (aandacht,) zorg en respect eraan ten grondslag ligt (Stap 1 van Maris & Wolff); dat daaruit een set grondrechten volgt (Stap 2); dat het meerderheidsbeginsel moet worden gecomplementeerd met algemene rechten (Stap 3) en speciale rechten voor leden van minderheden (dit laatste komt niet voor bij Maris & Wolff; daarover hieronder meer). De vierde stap van Maris & Wolff (de onafhankelijke rechterlijke macht) komt niet expliciet aan de orde in mijn proefschrift maar ligt natuurlijk in het verlengde van mijn toenmalige Dworkiniaanse opvattingen.

conflicten in de samenleving ziet (en als men zelfs niet de meest minimale moeite wil doen om recht te doen aan mijn opvattingen). De waarborg tegen een selectief verbod van de Koran moet mijns inziens niet in een neutraliteits-idee worden gezocht, maar op het niveau van de democratische rechtsstaat en in het bijzonder van de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van meningsuiting. Op vergelijkbare wijze schieten ze bij verschillende andere voorbeelden en vermeende uitwerkingen van mijn theorie mis, omdat ik nu eenmaal, anders dan zijzelf, van neutraliteit niet verwacht dat het de fundamentele basis is voor de oplossing van veel conflicten.

Een tweede punt ligt daar waar onze benaderingen fundamenteel verschillen, in de filosofische methode.⁹ Maris en Wolff kiezen voor een ideaaltheoretische methode waarbij de filosoof door nadenken, bijvoorbeeld door gedachteconstructies als de oorspronkelijke positie of het sociaal contract, beginselen formuleert. De context en de opvattingen van de burgers van een bepaald land zijn daarbij niet helemaal irrelevant, maar komen eerst in een vrij laat stadium in de theorievorming aan de orde, bijvoorbeeld als de sluier der onwetendheid geleidelijk wordt afgedaan, en kunnen dan nog slechts tot vrij beperkte variaties leiden.

Ik kies voor een pragmatische benadering van onderop. Daarbij ga ik uit van de Nederlandse juridische en maatschappelijke praktijken en probeer op basis van relatief breed gedeelde opvattingen in onze maatschappij eerst tot explicitering van vaak impliciete idealen en beginselen te komen en daarna tot een kritische reconstructie. Voor mij is de taak van de filosofie dan ook niet om "beginselen te formuleren waarmee je de praktijk kritisch en systematisch kunt evalueren" (Maris & Wolff 2011, 84), maar om te komen tot een kritische reconstructie van dergelijke beginselen en andere uitgangspunten.¹⁰ De huidige praktijk en de opvattingen van burgers zijn vertrekpunt voor filosofische analyse, maar zeker niet doorslaggevend, laat staan bepalend. Kritische reflectie kan tot kritiek en substantiële herziening aanleiding geven. Daarbij is de theoretische literatuur van groot belang, omdat deze alert kan maken op eenzijdigheden en vooroordelen, alternatieve interpretaties kan aandragen en de ondeugdelijkheid van bepaalde opvattingen kan aantonen. Met andere woorden: ik kies voor een reflectief evenwichtsproces. Maar het reflectief evenwicht

9 In Van der Burg 2011 bespreek ik, naast de ideaaltheoretische variant van Rawls en de pragmatische benadering, nog twee andere varianten, namelijk rechtsfilosofische ideeënvergelijking (voorbeeld: de inspiratie die Cliteur 2004 haalt uit de Franse *laïcité*) en universeel en contingent redelijk natuurrecht, waarbij ik Dworkin beschouw als een voorbeeld van contingent redelijk natuurrecht. Ik illustreer de vier benaderingen aan de hand van het filosofisch debat over neutraliteit. Ik meen dat de beste resultaten worden bereikt door een combinatie van de pragmatische methode en het contingent redelijk natuurrecht.

10 Het is dan ook onzin om te zeggen dat ik aan de taak van de filosofie voorbij zou gaan (Maris & Wolff 2011, 84); ik heb alleen een iets andere opvatting van die taak.

leg ik dan wel uit in pragmatische of hermeneutische zin in plaats van als een semi-foundationalist of Kantiaanse methode.¹¹

En ten derde wijzen Maris en Wolff in een curieuze redenering mijn beroep op Anne Phillips' boek *Multiculturalism without Cultures* af, omdat het niet zou passen bij mijn eigen positie (Maris & Wolff 2011, 81). Phillips' stelling is dat we gevoelig moeten zijn voor het bestaan van culturele groepen en culturele diversiteit, maar dat we dat moeten uitwerken op een manier die niet de posities van elites in die groepen bevestigt en niet leidt tot kunstmatige essentialisering van culturen; daarom dienen groeps culturen geen rechten te hebben, maar individuen wel. Mijn benadering zou volgens Maris en Wolff leiden tot essentialistische valkuilen.

Hier miskennen zij weer mijn kritiek op de verzuiling en op het toekennen van rechten aan groepen, en plaatsen ze mij in een kamp waar ik juist afstand van neem. We moeten de achterhaalde structuren van de verzuiling achter ons laten (daarvoor helpt de kritiek van Phillips op essentialisme), maar we moeten wel recht doen aan de collectieve dimensies van het menselijk bestaan, zoals het beleven van cultuur, religie en seksualiteit. En we moeten onderkennen dat leden van sommige groepen vaak slachtoffer zijn van directe en indirecte discriminatie, en ook daarvoor biedt Phillips inspiratie. Ik wil dus juist niet, zoals Maris & Wolff suggereren, terug naar de verzuiling.

Een liberale democratie vereist soms beleid dat rekening houdt met die collectieve dimensies, bijvoorbeeld door speciale rechten voor Friestaligen (Friestalg onderwijs, subsidies voor theater), uitzonderingsregelingen voor aanhangers van minderheidsgodsdiensten (vrije dagen op de sabbat en religieuze feestdagen) of het bestrijden van discriminatie. Bij sommige grondrechten is die collectieve dimensie zelfs inherent: godsdienst, cultuur, onderwijs zijn doorgaans immers collectieve activiteiten. Evenzo is neutraliteit een kritische maatstaf rond de ondervertegenwoordiging van allochtone minderheden in de rechterlijke macht – het hoeft niet volstrekt proportioneel te zijn, maar de huidige situatie schiet in ieder geval zwaar tekort.¹²

In mijn ogen kan het politiek liberalisme onvoldoende recht doen aan de collectieve dimensie van individuen. Evenzo kunnen de traditionele opzuilen en groepen gerichte Nederlandse structuren onvoldoende recht doen aan het verdampen van de zuilen en aan hybride identificatieprocessen (WRR 2007). Naar mijn overtuiging is er daarom op dit moment geen theorie van neutraliteit die hiervoor een oplossing biedt. Dat is precies een van de open vragen die ik aan het eind formuleerde.

11 Van der Burg 2003.

12 Uitgebreider hierover Van der Burg 2008, 41.

Ook de reactie van Loobuyck & Franke slaat op enkele punten de plank mis. Het gaat daarbij om kernpunten van mijn betoog.

Om te beginnen citeren zij met instemming mijn stelling dat neutraliteit een wezenlijk idee is van het liberalisme: "het liberalisme stelt dat 'de overheid neutraal moet zijn ten opzichte van de door haar burgers aangehangen opvattingen van het goede leven.' (p.6.) Zijn artikel heeft expliciet tot doel tegen deze basisgedachte in te gaan, maar anders dan hij suggereert te doen, weerlegt hij deze basisgedachte nergens. (...) Hij geeft ook geen argumenten om dat wel te doen." (Loobuyck & Franke 2011, 70, verwijzend naar Van der Burg 2010.)

Ik heb dit citaat met grote verbazing gelezen. Ik heb sinds mijn dissertatie consequent betoogd dat neutraliteit een waardevol kenmerk is van een liberaal-democratische rechtsorde. Ik heb daarbij steeds als algemene omschrijving van dit ideaal een formulering gekozen die in grote lijnen overeenkomt met de hier geciteerde.¹³ En dan zou ik in dit artikel voor het eerst expliciet als doel hebben om tegen deze basisgedachte in te gaan? Terecht constateren ze dat ik daar geen argumenten voor geef, want het is volledig tegengesteld aan mijn opvatting. Ik sta in de liberale of vrijzinnige traditie (maar niet in de politiek-liberale!), en bepleit consequent het belang van neutraliteit in de algemene zin zoals in dit citaat omschreven. Ik begrijp niet dat in een wetenschappelijk tijdschrift het tegendeel kan worden beweerd.

Hoe is deze misser te verklaren? Het bekende onderscheid concept-conception is misschien verhelderend.¹⁴ Ik deel met de Rawlsiaanse traditie het algemene concept van neutraliteit zoals verwoord in het citaat. Maar mijn centrale stelling is al twintig jaar dat er meerdere legitieme concepties zijn en dat de Rawlsiaanse conceptie niet de beste is, laat staan de enige. Simpel gezegd: ik verwerp het ideaal niet, maar meen dat de Rawlsiaanse invulling ervan inadequaat is. Ik doe dus precies wat Loobuyck en Franke (2011, 74) mij menen te moeten voorhouden: "Maar daarom hoeft de liberale neutraliteitsgedachte niet te verwerpen, wel de foutieve interpretatie ervan." Hoe ze erbij komen, dat ik de liberale neutraliteitsgedachte zou verwerpen, is mij echt een raadsel.

Ten tweede: Als al aan het begin mijn opvatting zo fundamenteel verkeerd wordt weergegeven, wekt het geen verbazing dat dit ook in het vervolg gebeurt. Zo stellen de auteurs dat ik mij in mijn vijand zou vergissen, omdat ik niet Rawls aanval, maar anderen (Loobuyck & Franke, 70-71). Mijn artikel bevat echter helemaal geen aanval op Rawls, maar vergelijkt bepaalde elementen uit zijn denken en uit dat van met hem verwante auteurs met de impliciete ideeën van het Nederlandse staatsrecht. Vervolgens onderwerp ik beide ideaaltypische posities aan een kritische analyse, waarbij ik op sommige elementen

van Rawls' denken kritiek uit, zoals ik ook op uit de verzuiling stammende elementen van het Nederlandse staatsrecht kritiek uit. Natuurlijk erken ik dat er ook waardevolle aspecten in Rawls' theorie zijn, naast opvattingen waarmee ik het oneens ben. Zijn idee van reflectief evenwicht is bijvoorbeeld ook voor mij een inspiratiebron. En ik erken dat op sommige punten (zoals de proviso) de meest recente positie van Rawls niet overeenkomt met mijn ideaaltypische schets. Ik zoek dus niet Rawls als 'vijand', maar heb kritiek op bepaalde aspecten uit zijn denken en uit het denken van auteurs die min of meer in dezelfde traditie staan.

En ten derde zou mijn artikel net als dat van Maris en Wolff onvoldoende weergegeven "dat de liberale neutraliteit van de overheid zowel op een passieve, exclusieve als op een meer actieve en inclusieve vorm kan worden weergegeven" (Loobuyck & Franke 2011, 80). Om een traditioneel Nederlandse uitdrukking te gebruiken: hier breekt mijn klomp. In mijn werk over neutraliteit sinds 2005 is nu juist de centrale stelling dat er meerdere legitieme concepties van neutraliteit zijn. Ik geef ook in het bekritiseerde artikel expliciet aan dat soms exclusieve en soms inclusieve neutraliteit gerechtvaardigd kan zijn, en dat in de Nederlandse praktijk neutraliteit zowel verwijst naar afwijzing van overheidsingrijpen als naar meer actieve ondersteuning.¹⁵

Bij deze drie hoofdpunten laat ik het, maar het zal duidelijk zijn dat wanneer mijn artikel in de kern zo volstrekt onjuist wordt weergegeven, er nog tal van andere punten zijn waarop de weergave (en dus ook de kritiek) tekort schiet. Een centraal punt van kritiek is overigens dat ik de theorie van Rawls geen recht zou doen, omdat ik de latere toevoeging van de zogenaamde proviso negeer (Loobuyck & Franke 2011, 74). Rawls heeft immers in 1997 betoogd dat in het publieke debat levensbeschouwelijke argumenten wel toegestaan zijn, maar dat ze in ieder geval door rechters, politici en beleidsverantwoordelijken moeten kunnen worden vertaald in neutrale gronden (Rawls 1997). Inderdaad ben ik in dit artikel er niet op ingegaan, omdat het mij niet om een Rawls-kritiek ging, maar om een bredere analyse van een bepaalde manier van denken over neutraliteit. Maar goed, ik wil best nog eens herhalen wat ik al vaker heb gezegd en geschreven: in de beslotenheid van de studeerkamer lijkt dit misschien aantrekkelijk maar uiteindelijk is het in de praktijk van politieke besluitvorming een onrechtvaardig, ondemocratisch en contraproductief idee.¹⁶ Bovendien is het een psychologisch naïef en onrealistisch rationalistisch beeld van besluitvorming. Burgers en politici kunnen hun samenhangende opvat-

¹³ Vgl. van der Burg 1991, 149; 2009a, 16; 2009b, 95.

¹⁴ Vgl. Dworkin 1978, 134.

¹⁵ Vgl. Van der Burg 2010, 10: "We dienen daarom te kiezen voor een gecombineerde visie op neutraliteit, waarin in principe elk van de drie varianten relevant kan zijn en de context bepaalt welke gekozen moet worden." ("de drie varianten" verwijst naar inclusieve, exclusieve en compenserende neutraliteit.) Ook Maris en Wolff gaan dus voortdurend de mist in wanneer ze mijn pleidooi voor een gecombineerde positie negeren, en bijvoorbeeld naar mijn opvatting verwijzen als "zijn inclusieve model" (Maris & Wolff 2011, 70).

¹⁶ Voor een toelichting op deze stellingname verwijs ik weer, net als in het bekritiseerde artikel, naar Van der Burg 2003.

tingen niet in geheel losstaande redenen opsplitsen en er vervolgens ervoor kiezen om hun levensbeschouwelijke reden geheel buiten haakjes te plaatsen als ze in het stemhokje staan.

Overigens wil ik, om de tegenstellingen niet onnodig op te blazen, opmerken dat ik geen problemen heb met de manier waarop beide auteurs de positie van Rawls weergeven; die lijkt mij in grote lijnen correct. Maar met een correcte weergave van Rawls is een debat natuurlijk niet beslecht. In een praktisch politiek-filosofisch debat gaat het om de overtuigingskracht van argumenten, niet om het gezag van auteurs.

Conflicting frames

Het is tijd om van meer afstand naar de discussie te kijken. Het is een merkwaardige discussie. In een poging om een vastgelopen debat te verhelderen schrijf ik een artikel. Daarin onderscheid ik twee ideaaltypische posities, bespreek de voor- en nadelen, en bepleit op basis van die vergelijking om de staatsrechtelijke praktijk van neutraliteit als vertrekpunt te nemen en die op een aantal punten te corrigeren. Daarop komen twee reacties uit de hoek van de Rawlsiaanse traditie. De auteurs hiervan menen vermoedelijk dat ze mij goed weergeven en adequaat aanvallen, terwijl het in mijn ogen gaat om fundamenteel onjuiste weergaves van mijn opvattingen. Hun kritiek komt daarop op mij over als schijnaanvallen – niet slechts omdat ze een stroman aanvallen, maar zelfs omdat veel argumenten die ze tegen mijn positie gebruiken ook in mijn eigen werk voorkomen. Hoe komen we ooit nog uit de verwarring? Hoe kunnen lezers beoordelen wie er gelijk heeft?

Naar mijn idee biedt de theorie van Schön en Rein over onoplosbare beleidscontroverses hier een vruchtbare insteek. Zij constateren dat in dergelijke controverses de partijen niet tot elkaar kunnen komen omdat ze verschillende 'frames' hanteren, verschillende "underlying structures of belief, perception, and appreciation."¹⁷ Controverses tussen partijen kunnen (net zoals conflicten tussen Kuhns paradigma's) niet worden beslecht door een beroep op de feiten en ook niet door een simpele uitwisseling van redelijke argumenten, omdat de partijen door hun frame een andere werkelijkheid waarnemen en die ook anders waarderen.¹⁸ Het filosofendebat over neutraliteit lijkt inderdaad sterk op hoe Schön en Rein controverses beschrijven: "When policy controversies are abstracted from the situations in which they arise, as in academic discourse, they are removed from the pace and pressure of the policy arena, but they

17 Schön & Rein 1994, 23.

18 Aldus ook Hertogh, Raat & Witteveen 1998, 114v., die een toegankelijke samenvatting van de theorie van Schön en Rein bieden.

exist in a kind of vacuum where it is hard to imagine how they might ever be resolved."¹⁹

De controverse is in dit geval een controverse binnen de praktijk van de academische filosofiebeoefening, die draait om de vraag hoe filosofen kunnen bijdragen aan maatschappelijke debatten. Enigszins versimpelend zal ik beide frames aanduiden als 'foundationalist' en 'pragmatisch'.²⁰

Een frame bestaat volgens Schön en Rein uit drie niveaus, dat van de *meta-cultural frames* ("broad culturally shared systems of belief"), dat van de *institutional action frames* ("characteristic points of view, prevailing systems of belief, category schemes, images, routines, and styles of argument and action"), en dat van de *policy action frames* of beleidstheorieën.

Metacultural frames. De beide frames verschillen allereerst op het niveau van de metacultural frames. Volgens Hertogh, Raat en Witteveen (1998) spelen idealen daarin een centrale rol. Het foundationalist ideaal voor de filosofiebeoefening is dat van het formuleren van universeel geldige normatieve uitgangspunten (beginselen, waarden, regels) waarop je normatieve theorieën kunt funderen en waarmee je concrete praktijken kritisch en systematisch kunt evalueren. Het pragmatische ideaal voor de filosofiebeoefening is het bieden van verheldering rond zowel concrete als meer algemene problemen, en het bijdragen tot een oplossing, althans tot een betrouwbare en weloverwogen keuze.

Institutional action frames. Dit verschil werkt door op het niveau van de institutional action frames. Hoe dient filosofie te werk te gaan? Foundationalists kiezen vaak voor een abstracte, ideaaltheoretische methode zoals die van de oorspronkelijke positie met een sociaal contract of een analyse over de rede. Men construeert algemene uitgangspunten zoals de twee principes van rechtvaardigheid of de categorische imperatief. Daaruit leidt men deductief verdere normen af en construeert een normatieve theorie. Omdat er in de filosofie slechts enkele voorstellen voor zulke theorieën grondig zijn uitgewerkt en op

19 Schön & Rein 1994, 176. Vgl. ook xvii: "Stubborn policy controversies do seem essentially unresolvable when they are divorced from the concrete problematic situations in which they arise, and the idealized discourse imagined by some philosophers does seem disconnected from, perhaps unconnectable to, the world of policy-making practice."

20 Opnieuw: het gaat hier om een ideaaltypische schets, waarbij ik onrecht doe aan allerlei nuances. Belangrijkste vertegenwoordiger van het foundationalism is de Kantiaanse traditie; naast het Amerikaanse pragmatisme waardoor ik zelf geïnspireerd word, past ook de hermeneutische traditie bij het pragmatische model. Een probleem met de interpretatie van Rawls is dat hij met zijn oorspronkelijke positie vooral een Kantiaanse foundationalist methode kiest, terwijl zijn reflectief evenwicht het beste als een pragmatische methode kan worden gezien. Pragmatisch gerichte auteurs als Dworkin (1978, Chapter 6) kiezen daarom voor een meer pragmatische interpretatie van de oorspronkelijke positie, terwijl omgekeerd meer Kantiaans georiënteerde auteurs kiezen voor een semi-foundationalist interpretatie van het reflectief evenwicht. Voor beide posities zie de 'Introduction' in Van der Burg & Van Willigenburg 1988.

relatief brede instemming kunnen rekenen, is filosofiebeoefening in veel gevallen vooral kritische exegese van auteurs zoals Rawls en Kant. Daarnaast is filosofie het uitwerken van de implicaties van de uitgangspunten en theorieën op nieuwe problemen en nieuwe contexten. Dat is dus 'applied philosophy' in de achterhaalde betekenis van toepassing van filosofie.

Een pragmatische methode is vaak die van het expliciteren van de impliciete uitgangspunten in onze maatschappelijke praktijken, vervolgens het kritisch toetsen hiervan, zowel aan de hand van filosofische als van empirische inzichten, om vervolgens te komen tot een kritische reconstructie van de in die maatschappelijke praktijken belichaamde idealen en normen. Dit is een voortdurend en nooit voltooid proces omdat de contexten, de maatschappelijke praktijken en onze inzichten veranderen. Een ruime, pluralistische en dynamische interpretatie van een reflectief evenwichtsbenadering past hierbij het beste.

Dit onderscheid verheldert dus de verschillen rond kenmerk 5 uit het overzicht hierboven (ideaaltheoretisch versus contextualistisch, pluralistisch en pragmatisch). Ook enkele andere verschillen hangen hiermee samen. In een foundationalist methode moeten normatieve uitgangspunten expliciet en scherp geformuleerd worden (kenmerk 6). Anders is immers een deductieve afleiding op basis van die beginselen onmogelijk. In een pragmatische benadering daarentegen is het vermijden van vaagheid en meerduidigheid nastrevenswaardig, maar niet altijd mogelijk omdat de praktijken waaruit de idealen worden gedestilleerd dat niet toelaten. De werkelijkheid is nu eenmaal niet digitaal en de opvattingen die in onze maatschappelijke praktijken zijn belichaamd zijn doorgaans niet volstrekt consistent. Het geforceerd wegwerken van die vaagheid en meerduidigheid biedt alleen maar schijnzekerheid. Bovendien is vaagheid ook veel minder problematisch, omdat idealen verbonden zijn met een breder netwerk van overwegingen die elkaar ondersteunen maar soms ook tegenspreken.²¹ Natuurlijk moet een filosoof proberen vaagheid en meerduidigheid zoveel mogelijk bloot te leggen (bijvoorbeeld door een onderscheid te maken tussen inclusieve en exclusieve neutraliteit). In het proces van kritische reflectie zal een deel van de vaagheid en incoherentie verdwijnen door een reflectief-evenwichtsproces, en kan de meerduidigheid van idealen worden geëxpliciteerd. Maar volledig zal dat doorgaans niet lukken.

Ten aanzien van theorieën van neutraliteit is vervolgens ook te verklaren waarom foundationalists een voorkeur hebben voor uitsluiting van idealen en levensbeschouwelijke visies uit de besluitvorming (kenmerk 1) en voor neutraliteit als tweede orde moraal (kenmerk 7).²² Het maakt de theorievorming veel simpeler en het maakt het mogelijk voor filosofen om in de beslotenheid

21 Vgl. Vedder 1998.

22 En bovendien maakt het duidelijk waarom een concessie als de proviso slechts een cosmetische aanpassing is: burgers en politici kunnen zonder problemen hun mening uiten, zolang die de inhoud van besluiten maar op geen enkele manier beïnvloedt.

van de studeerkamer een theorie te ontwikkelen. Insluiting leidt tot een veel complexere theorie met soms ook tegenstrijdige prima facie implicaties. Belangrijk is dat het ook een wezenlijk contextueel element in de theorievorming introduceert, omdat neutraliteit in een religieus verzuilde maatschappij anders moet worden ingevuld dan in een relatief homogeen land. Dat is strijdig met de universalistische aspiratie van het foundationalism. Hetzelfde geldt voor de idee van neutraliteit als tweede fase compromis: dit veronderstelt een analyse van concrete maatschappelijke debatten zoals de schoolstrijd, en past dus niet in een ideaaltheoretische benadering.

De noodzaak van simpele en eenduidige afleidingen verklaart ook de voorkeur van de foundationalist voor beperking van neutraliteit tot grondenneutraliteit (kenmerk 2). Door zowel de gronden als de effecten mee te nemen in de analyse wordt de theorie onmogelijk complex en inconsistent.²³ Dit is een probleem in een foundationalist, deductief framework, maar niet in een pragmatische benadering waarin het aansluit bij de complexe maatschappelijke realiteit. Bovendien is voor pragmatisten de gedachte naïef dat grondenneutraliteit noodzakelijk tot een neutrale uitkomst leidt.²⁴ Dat mag zo zijn in een geïdealiseerde oorspronkelijke positie, maar in de verre van ideale maatschappelijke werkelijkheid is dat slechts zelden het geval. Door effectenneutraliteit niet mee te nemen, ontnem je kritische burgers een krachtig argument, namelijk dat maatregelen bedoeld of onbedoeld sommige minderheden onevenredig hard treffen.²⁵

Ook de foundationalist voorkeur voor hands off neutraliteit (kenmerk 4) is te verklaren vanuit de noodzaak van simpele en eenduidige afleidingen. Bij een beperking tot strafrechtelijke verboden geeft neutraliteit veel scherpere conclusies dan bij subsidieregelingen. Het kan op zich wel daarop worden toegepast, maar het doet afbreuk aan de simpelheid van de theorievorming. Pragmatisten accepteren dat een moderne staat op tal van manieren intervenueert in het maatschappelijk leven en dat ook bij subsidieverlening en benoeming in adviesraden de resultaten niet-neutraal kunnen zijn. Daarom dient een theorie van neutraliteit ook integraal en niet alleen met behulp van 'enige creativiteit' betrekking te hebben op alle vormen van staatsbeleid, actief en passief.

Als laatste de gerichtheid op individuen versus groepen (kenmerk 3). Ook hier geldt dat voor foundationalists een digitale keuze wenselijk is. Daarom is mijn pleidooi voor een nog verder uit te werken tussenpositie lastig te be-

23 Loobuyck & Franke 2011, 72.

24 Loobuyck & Franke 2011, 76-77.

25 Een treffend voorbeeld geven Loobuyck & Franke (2011, 80-81) wanneer ze stellen dat het Belgische verbod op gezichtsbedekkende kleding neutraal geformuleerd is en aan de eisen van 'neutrality of justification' voldoet, ook al treft het verbod primair vrouwen met boerka's en ook al geven ze toe dat veel politici wel degelijk op de islam mikten. Men heeft namelijk in de argumentatie niet naar de intenties van die laatste politici verwezen, maar ogenschijnlijk neutrale argumenten gegeven. Dit lijkt te impliceren dat zolang politici maar hypocriet zijn over hun echte motieven er geen probleem is.

grijpen, omdat ik niet met de Nederlandse verzuilingspraktijk kies voor gerichtheid op groepen, maar ook geen puur individualistisch kader hanteer. Een genuanceerde positie als die van Phillips en mij past niet in de simpele dichotomie groep versus individu.

Hiermee heb ik alle zeven kenmerken besproken en laten zien hoe in een foundationalist frame bepaalde keuzen ten aanzien van elk van die kenmerken voor de hand liggen en in een pragmatisch frame andere keuzen. "Voor de hand liggen" want het is niet dwingend noodzakelijk. Foundationalists kunnen op elk van die punten tot een aanpassing komen en doen dat vaak ook, maar het doet afbreuk aan de eenvoud en overtuigingskracht van de theorie. Daarom is ten aanzien van de foundationalist benadering een ideaaltypische analyse geboden: de kenmerken hangen samen, maar er zijn variaties mogelijk.

Ten aanzien van de pragmatische benadering kan een ideaaltypische benadering tot misverstanden leiden. Er is namelijk geen ideaaltypische pragmatische benadering van neutraliteit omdat pragmatisme nu juist altijd contextuaalistisch en pluralistisch is. Daarom heb ik in mijn overzicht van de kenmerken ook een specifieke variant, namelijk die van de Nederlandse staatsrechtelijke praktijk en doctrine, gepresenteerd. Kenmerken die ik bij de Angelsaksische filosofie heb geplaatst passen echter soms ook in pragmatische analyses. Zo omvat een pragmatische theorie voor de Verenigde Staten wel degelijk uitsluiting van idealen, gerichtheid op individuen en hands off neutraliteit – omdat dat past bij de Amerikaanse maatschappelijke en juridische traditie. Bovendien is kritische reflectie ook wezenlijk in de constructie van een pragmatische theorie, zodat soms expliciete kritiek op historisch gegroeide tradities zal leiden tot theorieën die duidelijk afstand nemen van sommige kenmerken van deze traditie (zoals ik dat doe ten opzichte van de Nederlandse verzuiling).

Beleidstheorie. Tot slot de concrete beleidstheorie. Hierin weerspiegelen zich de genoemde kenmerken op de beide andere niveaus. Mijn critici richten zich vooral op afleiding van implicaties voor concreet beleid uit hun algemene uitgangspunten en komen dan met een scherp geformuleerd beginsel van neutraliteit dat in principe toepasbaar is in elke samenleving. In hun ogen is mijn beleidstheorie vaag, incoherent, onnodig complex en onderling tegenstrijdig, het leidt tot willekeur, en het biedt te weinig waarborgen tegen machtsmisbruik van niet-liberale meerderheden.²⁶ In mijn ogen is hun theorie slechts studeerkamerwerk zonder verbinding met de empirische en juridische realiteit, en mede daardoor niet bruikbaar als uitgangspunt voor de omgang met concrete problemen waarmee politici en burgers worstelen.

26 Mijn 'dubieuze' pleidooi om rekening te houden met de historische context (hetgeen iets anders dan deze bepalend te laten zijn, maar dat verschil zien de auteurs blijkbaar niet) wordt zelfs beantwoord met de stelling: "Zo'n benadering kan er ook toe dienen slavernij te rechtvaardigen." (Maris & Wolff 2011, 82)

Conclusie: Towards Reframing?

Hoe komen we hieruit? Schön en Rein suggereren een proces van twee stappen.²⁷ De eerste stap noemen zij 'frame reflection': de partijen in een controverse moeten zich bewust worden van zowel hun eigen frame als dat van de tegenpartij. Het vereist dat men echt in de schoenen van de ander gaat staan. Mijn vorige artikel was een poging om daaraan een bijdrage te leveren; dit artikel is een tweede poging.

De tweede stap is 'reframing', het construeren van een nieuw frame waarin beide partijen zich kunnen herkennen.²⁸ Hier ben ik vrij sceptisch; ook volgens Schön en Rein is het een lastig proces. Wat echter mijns inziens wel haalbaar is, is partieel reframen, waarbij beide partijen proberen waardevolle inzichten uit het frame of de theorie van de tegenpartij te verwerken in een bijstelling van hun eigen frame. Misschien dat we aldus de verschillen ooit nog eens kunnen reduceren.

Over de auteur

Wibren van der Burg is hoogleraar rechtsfilosofie en rechtstheorie aan de Erasmus School of Law (EUR).

Literatuur

- Burg, W. van der, "De paradox van de ondemocratische democratietheorie", in: Foblets, M.-C., Hildebrandt, M. & Steenbergen, J. (red.), *Liber Amicorum René Foqué*, Gent: Larcier/Boom juridische uitgevers, 2011, 123-136.
- Burg, W. van der, "De neutrale overheid: abstracte filosofie versus staatsrechtelijke praktijk", *Filosofie & Praktijk*, 31 (2010) 3, 6-20.
- Burg, W. van der, *Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur* (oratie Rotterdam), Den Haag: BJU, 2009a.
- Burg, W. van der, "Debatten rond neutraliteit", in: Tans, O. e.a. (red.), *De grenzen van het goede leven* (Soeteman-bundel), Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2009b, 95-105.
- Burg, W. van der, "Culturele diversiteit en de democratische rechtsstaat", in: Burg, W. van der, Schuyt, C.J.M. & Nieuwenhuis, J.H. *Multiculturaliteit en recht* (Preadviezen Nederlandse Juristenvereniging 2008), Deventer: Kluwer, 2008, 1-62.
- Burg, W. van der, "Gelijke zorg en respect voor de gelovige burger – een inclusief-vrijzinnige schets", in: Hert, P. de & Meerschaut, K. (red.), *Scheiding van Kerk en Staat of Actief Pluralisme?*, Antwerpen: Intersentia, 2007, 187-204.
- Burg, W. van der, *Over religie, moraal en politiek. Een vrijzinnig alternatief*, Kampen: Ten Have, 2005.

27 Hertogh, Raat & Witteveen 1998, 116.

28 'Reframing' is bij Schön en Rein dus iets anders dan er in door Lakoff geïnspireerde analyses van het huidige politieke debat doorgaans mee wordt bedoeld, als men zegt dat links moet zoeken naar alternatieve frames tegenover die van Wilders (vergelijk het themanummer van *de Helling* van herfst 2011). Daarbij gaat het om een retorisch effectief alternatief, bij Schön en Rein gaat het om een synthese.

- Burg, W. van der, "Dynamic Ethics", *Journal of Value Inquiry* 37 (2003), 12-34.
- Burg, W. van der, *Het democratisch perspectief. Een verkenning van de normatieve grondslagen der democratie* (dissertatie Utrecht), Arnhem: Gouda Quint, 1991.
- Burg, W. van der & Willigenburg, T. van (eds.), *Reflective Equilibrium. Essays in Honour of Robert Heeger*, Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 1998, 89-99.
- Cliteur, P.B. *De neutrale staat, het bijzonder onderwijs en de multiculturele samenleving* (oratie), Leiden, 2004.
- Dworkin, R. *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978.
- Hertogh, M., Raat, C. & Witteveen, W. "Tussen rechtmatigheid en doelmatigheid. Proeve van een idealenperspectief", in: Burg, W. van der & Brom, F.W.A. (red.), *Over idealen. Het belang van idealen in recht, moraal en politiek*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink, 1998, 103-129.
- Loobuyck, P. & Franken, L. "Een neutrale overheid: what's in a name? Hoe abstracte, filosofische neutraliteit en inclusieve, actieve, contextgevoelige neutraliteit elkaar niet uitsluiten. Een discussiebijdrage", *Filosofie & Praktijk*, 32 (2011) 4, 69-82.
- Maris, C. & Wolff, T. "Poor Man's Rawls. De neutrale staat: filosofische neutraliteit versus contextualisme", *Filosofie & Praktijk*, 32 (2011) 1, 69-86.
- Pierik, R. & Burg, W. van der (forthcoming), "What Is Neutrality?" Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1917392>.
- Pierik, R., & Burg, W. van der, "The Neutral State and the Mandatory Crucifix", *Religion and Human Rights*, 6 (2011) 3, 267-272.
- Phillips, A. *Multiculturalism without Culture*, Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Rawls, J. "The Idea of Public Reason Revisited", *University of Chicago Law Review* 64 (1997), in: Rawls, J. *Collected Papers*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999, 473-615.
- Schön, D.A. & Rein, M. *Frame Reflection. Toward the Resolution of Intractable Policy Controversies*, New York: Basic Books, 1994.
- Vedder, A.H. (1998), "Waarden en het web van zin en betekenis", in: Burg, W. van der & Brom, F.W.A. (red.) (1998), *Over idealen. Het belang van idealen in recht, moraal en politiek*. Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink, 1998, 39-54.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.